

Економічна сутність та структурні особливості економічного потенціалу соціально-економічних систем

Застосовано комплексний підхід до розкриття сутності поняття «потенціал» в економіці. В результаті систематизації та аналізу існуючих трактувань економічного потенціалу висвітлені основні підходи до його визначення. Використовуючи принцип сходження від абстрактного до конкретного при аналізі потенціалу як складної діалектичної системи, обґрунтована та сформована його універсальна компонентна модель, яка може застосовуватися при аналізі соціально-економічних систем мезо- та макrorівня. Визначені принципи класифікації поняття «потенціал» та сформовано дефініцію економічного потенціалу соціально-економічних систем.

Ключові слова: потенціал, економічний потенціал, ресурси, компетенції, компонентна модель.

Розвиток таких соціально-економічних систем мезо- та макrorівня (далі – СЕС), як місто, регіон, держава здійснюється за різними сценаріями, формування та вибір яких значною мірою залежить від економічних можливостей та вибраних відповідно муніципальною, регіональною та державною владою пріоритетів розвитку.

За останні чотири десятиліття в економіці спостерігається тенденція отожнювання можливостей СЕС з її потенціалом. Така ситуація обумовила формування окремого напрямку досліджень різних видів потенціалу СЕС. При аналізі літературних джерел за цим напрямком фіксується відсутність наукової єдності в розумінні економічної сутності поняття «потенціал» та єдиного підходу до визначення його структурних особливостей. Така ситуація робить неможливим формування єдиної концепції дослідження потенціалу СЕС та обумовлює актуальність даного дослідження.

Дослідженню питань, що стосуються розкриття сутності, структури та оцінки економічного потенціалу СЕС присвятили наукові праці вітчизняні вчені: З.В. Герасимчук, І.М. Вахович, І.М. Школа, Т.М. Ореховська, І.Д. Козменко, Е.В. Лапін, В.В. Максимов, Т.С. Максимова, М.В. Мельникова, К.М. Міско, І.П. Отенко, В.П. Решетило, С.І. Чімшит [1-11].

Незважаючи на початкову ясність у розумінні економічного потенціалу, з перших спроб його застосування в економічній теорії виявляються істотні розбіжності у дослідженні. Тому мета дослідження полягає у розкритті сутності та визначення структурних особливостей економічного потенціалу СЕС.

У даному дослідженні, враховуючи багатоаспектність економічного потенціалу та широке розмаїття його інтерпретацій з досить істотними розбіжностями між ними для всебічного розкриття сутності поняття автор застосовує комплексний підхід. Подальша реалізація етапів, які в поєднанні з методологічними принципами забезпечують комплексний підхід, дає змогу сформуванню цілісного розуміння економічного потенціалу.

Методологія дослідження потенціалу СЕС являє собою поєднання філософського (фундаментального) та загальнонаукового рівнів пізнання. Серед загальнонаукових принципів для розуміння сутності потенціалу необхідно, перш за все, зосередити увагу на:

- принципи системності;
- принципи історизму, що підтверджує необхідність розгляду підходів до визначення сутності потенціалу у хронологічній послідовності, порівнюючи відмітні особливості та відділяючи спільні;
- принципи діяльнісному, який враховує здатність людини чи пов'язаних з нею систем бути причиною змін у бутті;
- принципи термінологічному, що передбачає розробку або уточнення змісту та обсягу поняття.

Фундаментальні принципи включають у себе принципи діалектики, що відбивають взаємозумовлений і суперечливий розвиток системи та принцип детермінізму, який вимагає урахування впливу й взаємодії факторів внутрішнього та зовнішнього середовища на формування та реалізацію потенціалу.

У результаті ретроспективного аналізу сукупності визначень та характеристик економічного потенціалу систем трьох рівнів (мікро-, мезо- та макрорівень) виділені відмітні ознаки, які окремо або в їх поєднанні одна з одною формують певні підходи до визначення сутності поняття.

Здатність системи реалізовувати свої функції є першою ознакою, яка присутня майже у всіх визначеннях і характеристиках економічного потенціалу і утворює перший найбільш узагальнений функціональний підхід до визначення поняття. Для визначень переважно 70-х та 80-х років характерним є те, що їх автори намагаються розкрити сутність економічного потенціалу, спираючись виключно на вищезазначену рису. Вона, звісно, є суттєвою та необхідною при визначенні поняття, але, як буде доведено нижче, не є достатньою.

Інші визначення, в яких основний зміст економічного потенціалу розкривається як результат функціонування систем, дають підстави для виникнення другого результативного підходу. Він базується на цілях системи, які в результаті її функціонування досягаються в тому чи іншому ступені та приймають форму певного результату. Якщо перший підхід є занадто широким, то другий – достатньо обмеженим. Безумовно, результат функціонування системи також певною мірою використовується для подальшого досягнення її цілей. Проте, з точки зору формальної логіки, обсяг поняття «результат функціонування» не може дорівнювати обсягу поняття «можливості» та перебуває у стані підпорядкування щодо останнього, що вказує про невичерпність результативного підходу.

Наголошення у визначеннях економічного потенціалу на ресурсах, які має система, обумовлює третій ресурсний підхід. У визначеннях такого роду ресурси з їх кількісно-якісними характеристиками розглядаються як у зв'язку між собою, так і без нього. Цікавим є той факт, що здатність системи реалізовувати свою функцію, як перша виділена у визначеннях істотна ознака, присутня і у ресурсному підході. Це додатково вказує на цільову спрямованість ресурсів і не суперечить їх економічній сутності. Тому, на погляд автора, ресурсний підхід є більш обґрунтованим на відміну від двох попередніх, але треба мати на увазі, що наголошення у визначеннях виключно на ресурсному аспекті поняття «економічний потенціал» спростовує необхідність його використання через синонімічний характер відносно поняття «ресурси».

Визначення, які відповідають вищезазначеним підходам, не претендують на зразковість та вичерпність, у зв'язку з чим у 90-х роках з'являється системний підхід, за яким автори намагаються компенсувати недоліки в існуючих визначеннях економічного потенціалу шляхом опису його системних характеристик. Особливої уваги заслуговує визначення, запропоноване С.І. Чімшит, в якому, на погляд автора, досить широко та системно розкрита сутність поняття: «потен-

ціал системи – це специфічний склад та структура змінних системи з визначеними кількісними та якісними характеристиками, що дозволяють підтримувати задані властивості системи, а також забезпечують її розвиток у просторі та часі» [11, с. 81].

Зважаючи на очевидні розбіжності у визначеннях економічного потенціалу, важливо розглянути це поняття з урахуванням хронології його наукового становлення. У перекладі з латинської переносне значення потенціалу має достатньо загальний зміст – «сила», «потужність». Зауважимо, що у філософії, на відміну від існування однокореневого та близького за змістом поняття «потенція», поняття «потенціал» взагалі відсутнє. Філософська категорія «потенція» уособлює те, що існує у прихованому вигляді та може виявитися при певних умовах. Отже, потенція характеризує стан системи та, як стверджує К.М. Міско [7], обмежується його загальними якісними характеристиками, на відміну від потенціалу, який вимагає кількісної інтерпретації прихованих можливостей системи. Виходить, що стан системи може буди як дійсним, так і потенційним, можливим, прихованим, що відображає певні, приховані, неактуалізовані можливості системи. Для актуалізації прихованих можливостей необхідна ціль, умови та вплив, що управляє і переводить систему у стан, в якому можливість співпадає з необхідністю. З розуміння потенції випливає, що в дещо абстрактному сенсі потенціалом може вважатися сукупність можливостей системи, актуалізація яких при встановлених цілях і відповідному впливі формує потенціальність системи.

Основне значення поняття «потенціал» та його чітка інтерпретація в енциклопедичній літературі присутні в сфері фізики, де його в кінці XVIII ст. почали застосовувати після відкриття фундаментального закону природи – закону Кулона. Застосовуючи проєкцію дослідження фізичних процесів на соціально-економічні, автор робить висновок, що ототожнення потенціалу в економіці з потенційною енергією в електростатиці та механіці є цілком обумовленим. Тому, дотримуючись того, що потенційна енергія ($W_{\text{п}}$) в електростатиці залежить від здатності системи генерувати (φ) енергію з ресурсів (q), яка обумовлюється радіусом електричного поля у фізиці:

$$W_{\text{п}} = \varphi \times q, \quad (1)$$

потенціал в економіці залежить від ресурсів, якими володіє система, та від її здатності їх ефективно використовувати. Остання, своєю чергою, залежить від рівня розвитку системи з відповідними йому економіко-виробничими відносинами.

Аналогічна ситуація вимальовується і в механіці, де функціональна залежність потенційної енергії (F) від маси (m), прискорення (g), яке є постійною величиною, та висоти (h) описується формулою:

$$F = m \times g \times h, \quad (2)$$

що знову підтверджує залежність потенціалу в економіці від ресурсів (m) та умов їх використання (h).

Підсумовуючи результати вищенаведених етапів пізнання сутності понять «потенціал» та «економічний потенціал», на рисунку 1 представлені досі невіршені питання в їх дослідженні.

Далі для вирішення зазначених питань здійснюється аналіз потенціалу СЕС, у процесі якого він відтворюється як складна діалектична розчленована система, в якій усі частини пов'язані між собою, взаємно обумовлені одна одною та займають своє визначене місце (рис. 2).

Рис. 1. Результати етапів розкриття сутності поняття «потенціал»

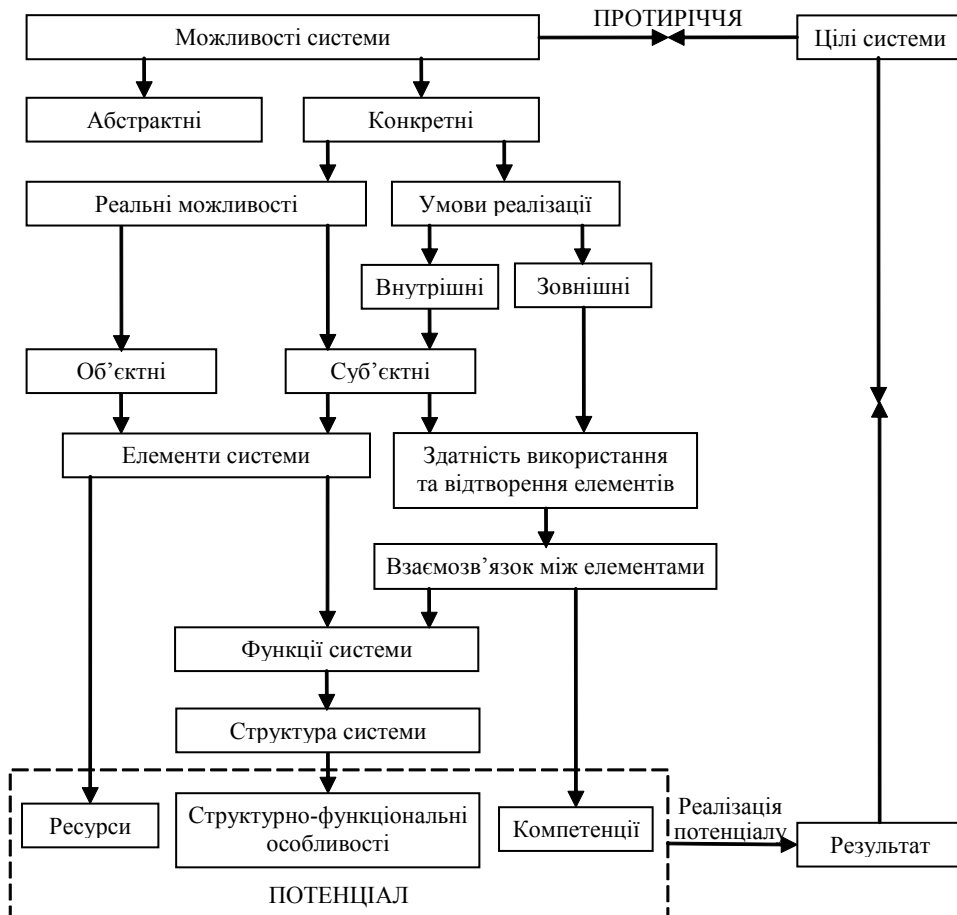

Рис. 2. Схема формування та реалізації потенціалу систем

Аналіз потенціалу, таким чином, спонукає до розгляду СЕС, до якої він належить, у процесі її розвитку, внутрішніми імпульсами якого є наявні суперечності. Зосередимо увагу на основній суперечності, яка виникає між потребами населення та можливостями їх задоволення, тому початковим пунктом аналізу виступає найбільш абстрактна категорія «можливість». Згідно з законом піднесення потреб, можна стверджувати, що можливості також зазнають постійного розвитку, який призводить до розвитку системи в цілому.

Наявність у СЕС безлічі реальних можливостей обумовлює поліваріантність їх розвитку, що сприяє виникненню необхідності вибору певного напрямку подальших змін, який здійснюється завдяки впливу активного елемента (людина).

Факт присутності людини у СЕС поділяє їх реальні можливості на об'єктні та суб'єктні з характерною для них модальністю (форма існування предметів, процесів). Об'єктні можливості мають чуттєво-об'єктивну форму існування і є фізично реальними, а суб'єктні, які безпосередньо пов'язані з людиною, мають не тільки чуттєво-об'єктивну, а й чуттєво-суб'єктивну. До фізично реальних можливостей, які мають матеріально-речовий вигляд, належать, наприклад, природні, інвестиційні, трудові, фінансові та інноваційні ресурси. Чуттєво-суб'єктивну форму існування приймають професійні навички та знання трудових ресурсів в основному вищій управлінській ланці, завдяки яким встановлюються зв'язки між можливостями об'єктного та суб'єктного характеру нижчого ієрархічного рівня (наприклад, директор управляє начальниками відділень, начальники – підлеглими). Здатність людини завдяки своїм професійним навичкам (компетенції) формувати зв'язки між різними видами можливостей забезпечує процес управління ними та їх відтворення. Отже, компетенції, на які в дослідженнях економічного потенціалу СЕС також посилаються Т.С. Максимова [5], С.І. Чімшит [10], І.П. Отенко [9], М.В. Мельнікова [6], утворюють певні взаємозв'язки між об'єктними можливостями (ресурсами), які, своєю чергою, являють собою сформований рівень організації системи.

Організаційний рівень потенціалу СЕС складається із зв'язків чуттєво-об'єктивного характеру, до яких на можна віднести взаємопов'язані підприємства та організації, холдинги, корпорації, інформаційні, комунікаційні системи, систему життєзабезпечення міста, а також чуттєво-суб'єктивного характеру, які складаються з організаційно-економічних та соціально-економічних відносин. Організаційно-економічні поділяються на конкретні, які відображаються у господарських системах окремих галузей суспільного виробництва (економіка промисловості, сільського господарства, торгівлі, охорони здоров'я), та загальні, до яких належать форми та методи господарювання, що характерні для всіх галузей економіки (товарно-грошові відносини, відносини у сфері ціноутворення, фінансів, кредиту, маркетингу, менеджменту і т. п.). Що стосується соціально-економічних відносин, то вони розкривають систему зв'язків «людина-людина» за допомогою розуміння закономірностей розвитку відносин власності та тісно пов'язаних із ними розподілу та відтворення суспільного виробництва в цілому як економічного кругообігу. Стає очевидним, що суб'єктні можливості для досягнення синергетичного ефекту впливають на організацію об'єктних, створюючи та покращуючи умови їх використання, а також фіксуючи їх на певному організаційному рівні (структурно-функціональні особливості).

Функція будь-якої системи завжди первинна щодо структури та відіграє визначальну роль у її формуванні. Отже, структурно-функціональні особливості СЕС створюють сприятливі умови для реалізації та подальшого формування їх ресурсних і управлінських можливостей (компетенції).

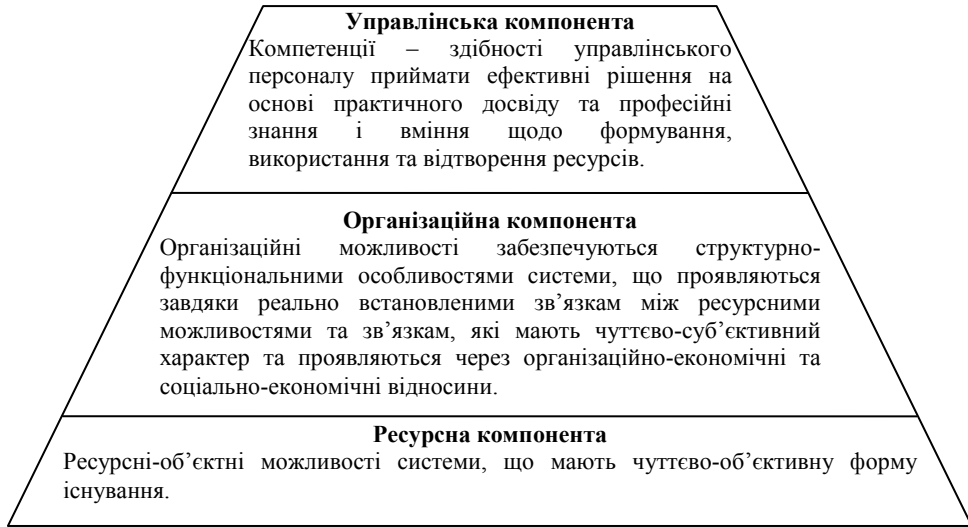

Рис. 3. Компонентна модель потенціалу систем

В результаті проведеного аналізу потенціалу СЕС визначено його елементний склад, який представлено завдяки багаторівневій компонентній моделі (рис. 3).

Особливість представленої моделі полягає в тому, що вона завдяки своїй компонентній структурі виключає можливість помилкового розуміння потенціалу СЕС. Компонентного підходу при структуризації потенціалу дотримуються також у своїх роботах такі автори, як С.І. Чімшит [10, с. 150] та І.П. Отенко [9, с. 39]. Однак вищезгадані автори досліджують потенціал підприємств (мікрорівень), а не СЕС мезо- та макрорівня. Це обумовлює певні відмінності у складі компонентних моделей, запропонованих вищезгаданими авторами, та моделлю, структура якої запропонована та обґрунтована в даному дослідженні. У своїй роботі С.І. Чімшит відносить до складу потенціалу «види діяльності підприємства», «управлінський блок», а також «блок управлінських задач», при тому, що два останніх блоки взагалі мають відношення підпорядкування, тобто управлінський блок включає блок управлінських задач.

Слід зазначити, що більша схожість у складі авторської компонентної моделі СЕС простежується з моделлю, що запропонована І.П. Отенко. Згідно з її розумінням потенціалу модель також містить ресурсну, організаційну та управлінську компоненти.

Особливості компонентної моделі потенціалу формують принципи його подальшого дослідження. Наголошуючи на принципах:

- невід'ємності потенціалу від певної системи – потенціал не може існувати незалежно від системи, можливості якої він характеризує,
- функціональної спрямованості – вид потенціалу та зміст кожної його компоненти залежить від системи та її функції, на якій концентрується увага дослідника,

автор визначив дві ознаки, за якими здійснюється класифікація поняття потенціал (рис. 4).

Завдяки всебічному аналізу сутності поняття «економічний потенціал», здійсненому на основі комплексного підходу, автор запропонував та обґрунтував компонентну модель потенціалу СЕС.

Рис. 4. Класифікація потенціалу СЕС

Згідно з правилами формальної логіки, а саме визначення роду та виду поняття, дефініція потенціалу формулюється наступним чином. Потенціал в економіці являє собою сукупність взаємопов'язаних ресурсних, організаційних та управлінських можливостей СЕС, використання яких дозволяє їм здійснювати свої функції.

Для переходу від загальноекономічного визначення до конкретного виду потенціалу достатньо конкретизувати основну функцію системи, потенціал якої досліджується. Наприклад, основною економічною функцією міста у широкому змісті є реалізація економічних потреб населення та суб'єктів господарювання завдяки виробництву товарів та послуг. Тому, з точки зору суспільного виробництва, економічний потенціал міста – це сукупність ресурсних (природно-ресурсні, трудові, інвестиційні та інноваційні ресурси), організаційних, а також управлінських можливостей, актуалізація (використання) яких забезпечує ефективно виробництво товарів та послуг.

Не зупиняючись на окремих прикладах визначення інших видів потенціалу, зауважимо наступне. Визначені складові потенціалу та їх взаємозв'язок формують особливе його бачення, яке в поєднанні з розумінням закономірностей розвитку компонент дає змогу коректно здійснювати їх аналіз та оцінку і не суперечити при цьому виявленій сутності поняття, що саме і формує напрямки подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Герасимчук З. В. Організаційно-економічний механізм формування та реалізації стратегії розвитку регіону : [монографія] / З. В. Герасимчук, І. М. Вахович. – Луцьк : ЛДТУ, 2002. – 248 с.
2. Економічний потенціал регіону: пріоритети використання : [монографія] / [І. М. Школа, Т. М. Ореховська, І. Д. Козменко та ін.] ; за ред. І. М. Школи. – Чернівці, 2003. – 464 с.
3. Лапин Е. В. Экономический потенциал предприятия : [монографія] / Е. В. Лапин. – Сумы : ИТД «Университетская книга», 2002. – 310 с.

4. Максимов В. В. Економічний потенціал регіону (аналіз, оцінка та використання) : [монографія] / В. В. Максимов. – Луганськ : Вид-во СЛУ ім. Даля, 2002. – 360 с.
5. Максимова Т. С. Регіональний розвиток (аналіз і прогнозування) : [монографія] / Т. С. Максимова. – Луганськ : вид-во СЛУ ім. В. Даля, 2003. – 304 с.
6. Мельникова М.В. Экономические методы развития хозяйственных комплексов : [монография] / М.В. Мельникова ; НАН Украины. Ин-т экономико-правовых исследований. – Донецк : ООО «Юго-Восток». ЛТД, 2007. – 266 с.
7. Миско К. М. Ресурсный потенциал региона (теоретические и методические аспекты исследования) / К. М. Миско. – М. : Наука, 1991. – 94 с.
8. Отенко И. П. Стратегическое управление потенциалом предприятия : [научное издание] / И. П. Отенко. – Харьков : Узд. ХНЕУ, 2006. – 256 с.
9. Отенко І. П. Аналіз та оцінка стратегічного потенціалу підприємства. Наукове видання / І. П. Отенко, Л. М. Малярець, Г.А. Іваненко. – Харків : Вид. ХНЕУ, 2007. – 348 с.
10. Решетило В. П. Синергетика потенційного й актуального в становленні і розвитку інституційних систем / В. П. Решетило // Економічна теорія. – 2006. – №1. – С. 25–39.
11. Чимшит С. И. Управление потенциалом сложных социально-экономических систем / С. И. Чимшит. – Днепропетровск : Монолит, 2008. – 362 с.

Гуляк Р.Э. Экономическая сущность и структурные особенности экономического потенциала социально-экономических систем.

Применен комплексный подход к раскрытию сущности понятия «потенциал» в экономике. В результате систематизации и анализа существующих интерпретаций экономического потенциала освещены основные подходы к его определению. Используя принцип восхождения от абстрактного к конкретному при анализе потенциала как сложной диалектической системы, обоснована и сформирована его универсальная компонентная модель, которая может применяться при анализе социально-экономических систем мезо- и макроуровня. Определены принципы классификации понятия «потенциал» и сформирована дефиниция экономического потенциала социально-экономических систем. Ключевые слова: потенциал, экономический потенциал, ресурсы, компетенции, компонентная модель.

Guliak R.E. Economic Essence and Structural Peculiarities of Socio-Economic Systems Economic Potential.

A complex approach to definition of term «potential» in economy is applied. As a result of systematization and analysis of existing interpretations of economic potential the main approaches to its definition are outlined. Using the principle of ascent from abstract to concrete while analyzing potential as a difficult dialectal system, a component model is formed and grounded. This component model can be used in analysis of socio-economic systems of macro- and meso level. Principles of potential classifications are determined and definition of economic potential of socio-economic systems is presented.

Keywords: potential, economic potential, resources, responsibilities, component model.

Надійшло 24.01.2011 р.